अष्टादशः पाठः

पुरुषोत्तमः

वाल्मीकिविरचितं रामायणं विश्वविश्रुतं महाकाव्यं वर्तते। तस्मात् गृहीतानि एतानि पद्यानि महाकाव्यनायकस्य रामस्य चरितम् अभिव्यञ्जयन्ति।

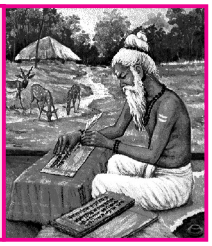

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥1॥

अन्वयः – इक्ष्वाकुवंशप्रभवः नियतात्मा महावीर्यः द्युतिमान् धृतिमान् वशी रामः नाम जनैः श्रुतः।

शब्दार्थः – इक्ष्वाकुवंशप्रभवः – इक्ष्वाकु वंश में उत्पन्न, नियतात्मा – मन को वश में रखने वाले, द्युतिमान् – कान्तिमान्, धृतिमान् – धैर्यवान्, वशी – इन्द्रियों को वश में करने वाले।

स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥2॥

अन्वयः – सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः स गाम्भीर्ये समुद्र इव धैर्येण हिमवान् इव च (अस्ति)।

शब्दार्थः – सर्वगुणोपेतः – सम्पूर्ण गुणों से युक्त, कौसल्यानन्दवर्धनः – कौसल्या के आनन्द को बढ़ाने वाले, गाम्भीर्ये – गम्भीरता में, हिमवान् इव – हिमालय के समान।

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्।
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥3॥

अन्वयः – कैकेय्याः प्रियकारणात् पितुर्वचननिर्देशात् प्रतिज्ञामनुपालयन् सः वीरः वनं जगाम।

शब्दार्थः – कैकेय्याः प्रियकारणात् – कैकेयी को प्रिय लगने के कारण, पितुर्वचननिर्देशात् – पिता के वचनों के निर्देश से, प्रतिज्ञामनुपालयन् – प्रतिज्ञा का पालन करते हुए।

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह।
स्नेहाद् विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥4॥

अन्वयः – सुमित्रानन्दवर्धनः विनयसम्पन्नः प्रियः भ्राता लक्ष्मणः व्रजन्तं तम् (रामं) अनुजगाम ह।

शब्दार्थः – सुमित्रानन्दवर्धनः – सुमित्रा के आनन्द को बढ़ाने वाले, विनयसम्पन्नः – विनय से युक्त, अनुजगाम – अनुसरण किया।

सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा।
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥5॥

अन्वयः – पित्रा दशरथेन पौरैः च दूरम् अनुगतः (रामः) सीता अपि रामम् अनुगता यथा रोहिणी शशिनम्।

शब्दार्थः – पौरैः – नगरवासियों के द्वारा, अनुगतः – अनुसरण किया

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा।
राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम्॥6॥

अन्वयः – तदा रामे चित्रकूटं गते पुत्रशोकातुरः तदा राजा दशरथः सुतं विलपन् स्वर्गं जगाम।

शब्दार्थः – गते – चले जाने पर, पुत्रशोकातुरः – पुत्र शोक से दुःखी, विलपन् – विलाप करते हुए।

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्वराक्षसान्।
खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम्
निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान्॥7॥

अन्वयः – ततः शूर्पणखावाक्याद् उद्युक्तान् सर्वराक्षसान् खरं त्रिशिरसं दूषणं राक्षसम् तेषाम् एव पदानुगान् च (असुरान्) रामः रणे निजघान।

शब्दार्थः – उद्युक्तान् – तत्पर रहने वाले, सर्वराक्षसान् – सभी राक्षसों को, पदानुगान् – अनुगम करने वालों को

वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम्।
रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥8॥

अन्वयः – तस्मिन् वने निवसता (रामेण) जनस्थाननिवासिनां रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि निहतानि आसन्। ततः ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः (जातः)।

शब्दार्थः – निहतानि आसन् – मारे गए थे, ज्ञातिवधम् – जाति वालों के वध को।

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ।
जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम्॥9॥

अन्वयः – सः रावणः मायाविना तेन (मारीचेन) नृपात्मजौ दूरम् अपवाह्य रामस्य भार्यां जहार, जटायुषं गृध्रं हत्वा (गतः)।

शब्दार्थः – अपवाह्य – ले जाकर, जहार – हरण किया, हत्वा – मारकर।

पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह।
हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः॥10॥

अन्वयः – (ततः) पम्पातीरे हनुमता वानरेण (रामः) सङ्गतः, हनुमद् वचनात् एव सुग्रीवेण समागतः च।

शब्दार्थः– सङ्गतः – मेल हुआ, सुग्रीवेण समागतः – सुग्रीव से मित्रता हुई।

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे।
सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत्॥11॥

अन्वयः – ततः राघवः सुग्रीववचनात् आहवे वालिनं हत्वा तद् राज्ये सुग्रीवम् एव प्रत्यपादयत्।

शब्दार्थः – सुग्रीववचनात् – सुग्रीव के वचन से, आहवे – युद्ध में, प्रत्यपादयत् – बैठा दिया

ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम्।
रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायात्महाकपिः ॥12॥

अन्वयः – ततः मैथिलीं सीताम् ऋते पुरीं लङ्कां दग्ध्वा महाकपिः रामाय प्रियम् आख्यातुं च पुनः आयात्।

शब्दार्थः – ततः – तब सम्पाती के वचन सुनकर समुद्र को लाँघकर लङ्का जाकर, ऋते – बिना

सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम्।
न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥13॥

अन्वयः – सः अमेयात्मा (हनुमान्) अभिगम्य महात्मानं रामम् प्रदक्षिणं कृत्वा तत्त्वतः न्यवेदयत् (यत्) मया सीता दृष्टा इति।

शब्दार्थः – अमेयात्मा – अपरिमित बुद्धिशाली, तत्वतः – यथार्थ रूप से, न्यवेदयत् – निवेदन किया

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे।
रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत्॥14॥

अन्वयः – तेन (सेतुना) पुरीं लङ्कां गत्वा आहवे रावणं हत्वा सीताम् अनुप्राप्य रामः परां व्रीडाम् उपागमत्।

शब्दार्थः – आहवे – युद्ध में, अनुप्राप्य – पाकर, व्रीडाम – लज्जा को

नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्॥15॥

अन्वयः – अनघः रामः नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितः सीताम् अनुप्राप्य राज्यं पुनः अवाप्तवान्।

शब्दार्थः– अनघः – निष्पाप, हित्वा – कटाकर।

अभ्यासः

(1) एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) नियतात्मा महावीर्यः कः ?

(ख) रामः किमर्थं वनं गतः ?

(ग) सुग्रीववचनात् रामः कं हतवान् ?

(घ) महाकपिः कां दग्धवान् ?

(ङ) सीता दृष्टा इति कः रामं न्यवेदयत् ?

(2) एकवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) सीता लक्ष्मणश्च केन सह वनम् अगच्छताम् ?

(ख) रामः कस्मिन् वंशे उत्पन्नः अभूत् ?

(ग) केन दशरथस्य मरणमभवत्?

(घ) मायावी रावणः सीतां कथं जहार ?

(ङ) श्रीरामः वालिनः राज्ये कं प्रत्यपादयत् ?

(3) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(क) रामस्य विशिष्टगुणाः के ?

(ख) रामस्य वनगमनसमये के दूरम् अनुगताः ?

(ग) वने रामः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् कान् निजघान ?

(घ) हनुमान् कं प्रियम् आख्यातुम् आयात् ?

(ङ) रावणस्य वधानन्तरं रामः किं कृतवान् ?

(4) युग्ममेलनं कुरुत –

	(अ)	(आ)
(क)	कौसल्यानन्दवर्धनः	हनुमान् कृतवान्
(ख)	पुत्रशोकेन	राक्षसान् हतवान्
(ग)	लङ्कादहनम्	रामायणं रचितवान्
(घ)	वने रामः	श्रीरामः
(ङ)	वाल्मीकिः	दशरथमरणम्

(5) शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं 'न' इति लिखत –

यथा –	**श्रीरामः धैर्येण हिमवान् इव अस्ति**	**आम्**
	सुग्रीवेण सह रामः मित्रतां न कृतवान्	**न**
(क)	कैकेय्याः प्रियकारणात् रामः वनं गतः।	
(ख)	सुमित्रानन्दवर्धनः लक्ष्मणः वनं न गतः।	
(ग)	रामः चतुर्दशसहस्रराक्षसान् हतवान्।	
(घ)	सुग्रीवः वालिनं हतवान्।	
(ङ)	रामः रावणं न हतवान्।	

(6) उचितैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) रामः . . . . गाम्भीर्ये अस्ति। (समुद्र इव / नदी इव)

(ख) वनं गत्वा रामः . . . . निजघान। (वानरान् / राक्षसान्)

(ग) सुग्रीवेण सह . . . . रामस्य मित्रता सम्पन्ना। (पम्पातीरे / नदीतीरे)

(घ) लङ्कां गत्वा रामः . . . . हतवान्। (विभीषणं / रावणं)

(ङ) रामः . . . . जटां त्यक्तवान्। (वन्दिग्रामे / नन्दिग्रामे)

(7) अधोलिखितवाक्यानि भूतकाले परिवर्तयत –

(क) राक्षसान् मारणाय रामः वनं गच्छति।

(ख) रामेण सह सीता लक्ष्मणश्च वनं गच्छतः।

(ग) रामः सुग्रीवेण सह मैत्रीं करोति।

(घ) वाल्मीकिः रामचरितं लिखति।

(ङ) श्रीरामः विभीषणाय लङ्कराज्यं ददाति।

(8) उदाहरणानुसारं शब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत –

शब्दः	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
रामः	**राम**	**प्रथमा**	**एकवचनम्**
वीरः			
खरम्			
भार्याम्			
धैर्येण			
स्वर्गे			
वचनेभ्यः			
भ्रातृभिः			
नन्दिग्रामे			

(9) अधोलिखितशब्दानां समानार्थशब्दान् लिखत –

उदाहरणं यथा – सुतः – पुत्रः।

रामः – . . . .

हनुमान् – . . . .

शशी – . . . .

राजा– . . . .

समुद्रः – . . . .

वनम् – . . . .

(10) निम्नलिखित-अव्ययानि प्रयुज्य वाक्यनिर्माणं कुरुत -

उदाहरणं यथा -

इव - **रामस्य गम्भीरता समुद्रः इव अस्ति।**

च - . . . .।

ततः - . . . .।

अपि - . . . .।

एव - . . . .।

(11) निम्नलिखितेषु धातुं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत -

उदाहरणं यथा -

दृष्ट्वा **दृश् + क्त्वा।**

कृत्वा - . . . .।

श्रुत्वा - . . . .।

हत्वा - . . . .।

दग्ध्वा - . . . .।

योग्यताविस्तारः -

- श्रीरामस्य विस्तृतं चरितम् अन्वेषयत पठत च।
- पाठे आगतान् श्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत।

❖ ❖ ❖